

Marcin Ceglarski
Toruń, Poland
Jakub Polak
Toruń, Poland

Social Housing Construction by Kazimierz Ulatowski in the Interwar Toruń

Keywords: housing construction, interwar architecture, Toruń, Kazimierz Ulatowski, social housing

Abstract

This paper presents the state of Toruń's housing construction in the first decade of the interwar period, describes the architect associated with the city, Kazimierz Ulatowski, and explores his work in the field of social housing.

The first decade of the interwar period was a critical time for housing construction, both in Toruń and in the Republic of Poland as a whole. War damage, economic crisis, and currency devaluation effectively inhibited construction investment. Between 1921 and 1928, the population of Toruń increased by approximately 28%, while the number of residential buildings increased by only 4%. In addition, there was a shortage of building materials in the city, as well as a shortage of skilled workers, who were leaving en masse for the newly built city of Gdynia, where they received higher wages. The Magistrate tried to influence the revival of the building movement by, among other things, supporting private investors and initiating the construction of residential buildings with municipal funds. The designer of many such investments was the architect Kazimierz Ulatowski, acting as head of the Building Department in Toruń. The architect gained experience at the polytechnics in Berlin-Charlottenburg and Stuttgart, as well as working alongside Franciszek Mączyński in Kraków. In 1925 he moved to Toruń, where he stayed until his retirement in 1939. Ulatowski had a significant impact on the architecture of the interwar city, designing numerous public buildings and being involved in solving social problems. Toruń was populated by a significant group

of homeless people, often settling in makeshift huts. The city tried to provide basic living conditions for the poorest residents by founding a brick barracks estate Pod Dębową Górą between 1925 and 1928. The complex included small buildings for 98 families, which were designed by Kazimierz Ulatowski. Analogous buildings were also erected in other parts of the city. The most numerous social groups requiring accommodation were the workers arriving in large numbers in Toruń and the lower-level officials. One of the solutions proposed by the Magistrate was to establish the Workers' Colony in Mokre Suburb, a complex of four three-storey blocks of flats to provide affordable housing for 92 families. Planning permission for the complex was granted in October 1928, and the buildings were put into use in January 1931. The blocks of flats designed by Ulatowski were one of the first modernistic projects in Toruń.

The aim of this article was to present two little-known and understudied realizations of Kazimierz Ulatowski and to notice in his work not only representative buildings, but also socially necessary dwelling estates. The basic premise of the text is to show two different attempts to solve the housing crisis in interwar Toruń and a multifaceted analysis of the estates: their architecture, social function and historical context. Among the reasons for the authors to take up this subject was the observation of the increasing degradation of the Pod Dębową Górą estate, which eventually ended with its demolition and the allocation of the land for a modern block of flats. ■

Marcin Ceglarski, MA, graduate of the Protection of Cultural Property, with a specialisation in conservatorship at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. Professionally involved in the protection of architectural monuments by developing conservation work programmes and participating in research. Interested mainly in residential architecture of the 19th and 20th centuries. ORCID: 0009-0005-1987-9486. Contact: mc.zabytki@gmail.com

Jakub Polak, MA, graduate of the Faculty of Cultural Assets Protection, with a specialisation in conservatorship at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. His research interests focus on the 20th century, primarily interwar modernism and industrial architecture. He works in a team of conservators. ORCID: 0009-0009-9062-9403. Contact: jfs.polak@gmail.com

Marcin Ceglarski
Toruń, Poland
Jakub Polak
Toruń, Poland

Socjalne budownictwo mieszkaniowe Kazimierza Ulatowskiego w międzywojennym Toruniu

Słowa kluczowe: budownictwo mieszkaniowe, architektura międzywojenna, Toruń, Kazimierz Ulatowski, budownictwo socjalne

Wstęp

Niniejszy tekst stanowi syntetyczną analizę stanu toruńskiego budownictwa mieszkaniowego w pierwszej dekadzie okresu międzywojennego i przybliży postać związanego z Toruniem architekta - Kazimierza Ulatowskiego, opisując jego dokonania w zakresie budownictwa socjalnego. Ten wszechstronny twórca dotychczas kojarzony był głównie z architekturą monumentalną i działalnością w strukturach władz miejskich Torunia. Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie jego mniej znanych, nieopisywanych szerzej projektów, będących odpowiedzią na narastający kryzys bezdomności.

Jak dotąd nie powstało jeszcze kompleksowe opracowanie dotyczące toruńskiej twórczości Kazimierza Ulatowskiego, jednak informacje o jego najbardziej znaczących pracach spotkać można w publikacjach wielu autorów. Najczęściej omawiane były gmachy użyteczności publicznej, m. in. najszerzej przez Michała Pszczołkowskiego¹ i Katarzynę Kluczwajd². Szczegółowego opisu doczekał się dom własny architekta, analizowany przez Karolinę Szarek³ i wystrój wnętrza gmachu Kasy Chorych, zbadany przez Cezarego Lisowskiego⁴. O Kolonii Robotniczej pisali autorzy niniejszego artykułu, zestawiając ją z innymi zespołami powstałymi w tym okresie w Toruniu⁵. Powstały także szczegółowe notki biograficzne o Ulatowskim⁶. Natomiast samo zagadnienie budownictwa mieszkaniowego stanowiło komponent licznych opracowań

dotyczących gospodarki i rozwoju międzywojennego Torunia. Najbardziej obszerną pracą dotyczącą tego tematu jest studium Wojciecha Romaniaka, który nakreślił problematykę architektury i urbanistyki w latach 1920-1939 na obszarze województwa pomorskiego⁷. Zarówno on, jak i pozostali badacze wskazywali na rosnący kryzys mieszkaniowy: niewystarczającą liczbę domów w stosunku do rosnącej liczby mieszkańców, a także coraz większej grupy osób bezdomnych⁸.

Przedstawiany artykuł powstał w oparciu o analizę dostępnej literatury oraz wybranych materiałów prasowych z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Główne źródło informacji na temat badanych obiektów stanowiła kwerenda archiwalna przeprowadzona w toruńskim oddziale Archiwum Państwowego. Podczas analizy przemian urbanistyki osiedla Pod Dębową Górą autorzy posiłowali się analiza zdjęć satelitarnych, zestawianych następnie z rysunkami projektowymi. Analiza stanu obecnego omawianych budynków przeprowadzana została podczas oględzin in situ, połączonych z wykonaniem dokumentacji fotograficznej.

Ogólne tło historyczne i architektura mieszkaniowa Torunia do 1920

Toruńskie budownictwo mieszkaniowe przez lata ograniczało się do obszaru zwartej zabudowy śródmieścia ujętej średniowiecznymi murami oraz nietrwałych obiektów ulokowanych na przedmieściach. W 1815 roku Toruń włączony został do prowincji Prusy Zachodnie, a ze względu na bliskość rosyjskiej granicy, stał się istotnym punktem strategiczno-obronnym.

1. M. Pszczołkowski, *Dwanaście kryształowych ortłów. Kujawsko-pomorskie szkice architektury międzywojennej*, Toruń 2020, s. 17-19; idem, *Moderнизм toruński. Architektura międzywojennego miasta* (wystawa), Toruń 2016, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/153125/edition/155075/content> (dostęp 8.07.2023).

2. K. Kluczwajd, *Bydgoskie Przedmieście. Toruńskie przedmieścia sprzed lat*, Łódź 2019, s. 91-96.

3. K. Szarek, *Dom (własny) Kazimierza Ulatowskiego przy ulicy Legionów*, „Rocznik Toruński”, t. 33, Toruń 2006, s. 219-225.

4. C. Lisowski, *Renesans modernizmu. Wnętrze toruńskiej Kasy Chorych*, w: *Toruński modernizm: architektura miasta 1920-1989*, Toruń 2016, s. 85-99.

5. M. Ceglarski, J. Polak, *Idea międzywojennych mieszkań pracowników na przykładzie Przedmieścia Mokrego*, w: *Toruńskie miejsca do mieszkania i (za)pamiętania: domy, pomniki, cmentarze*, Toruń 2019, s. 117-131.

6. S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938, s. 764; K. Przybyszewski, *Kazimierz Ulatowski (1884-1975)*, w: *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, Warszawa 1982, s. 293-299.

7. W. Romaniak, *Wybrane zagadnienia urbanistyki i architektury w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Toruń 2005.

8. K. Gregorkiewicz, *Toruń. Przestrzenny rozwój miasta*, Toruń 1983; B. Mansfeld, *Architektura w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, T. 3, cz. 2, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006; K. Przybyszewski, *Rozbudowa Miasta Torunia w latach 1920-1939*, w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, nr 11(74), Toruń 1977; idem, *Toruń w Drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939. Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994; M. Pszczołkowski, *Toruńska architektura XX wieku*, Toruń 2011; R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna międzywojennego Torunia*, w: *Historia Torunia*, T. 3, cz. 2, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006; idem, *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920-1975*, Toruń 1993.

Główny nacisk nowych władz skierowany został na unowocześnienie fortyfikacji miasta oraz na odsunięcie linii obrony od jego centrum⁹. W momencie aneksji, na terenie toruńskiego śródmieścia znajdowały się 772 budynki mieszkalne, z których zaledwie 300 nadawało się do użytku¹⁰. Miasto zamieszkiwało wówczas niespełna 7000 osób¹¹.

W okresie zaboru pruskiego ukształtowała się zasadniczo nowożytna sylwetka Torunia, w znacznym stopniu podporządkowana jego militarnej roli. Trwająca w pierwszej połowie XIX w. rozbudowa i modernizacja systemu fortyfikacji, wynikająca z faktu podniesienia miasta do rangi twierdzy pierwszego stopnia w latach 70. XIX w., a także restrykcyjne prawo budowlane, odcisnęły trwałe piętno na rozwoju i kształcie toruńskiej zabudowy mieszkaniowej¹².

Liczne inwestycje militarne oraz związane z nimi ożywienie gospodarcze, wpłynęły na przybycie do miasta znacznej liczby ludności. W przeciągu niespełna stu lat, do roku 1910, liczba mieszkańców wzrosła do 40 525 osób¹³.

Toruń – nowa stolica województwa pomorskiego

Zgodnie z postanowieniami Traktatu Wersalskiego, osiem dni po jego ratyfikacji przez rząd Niemiec, 18 stycznia 1920 roku Toruń powrócił do odrodzonej Rzeczypospolitej. Już w poprzednim roku zdecydowano o ulokowaniu w mieście władz administracyjnych województwa pomorskiego¹⁴. Zakładać można, że wybór Torunia był niejako wyborem „awaryjnym” ponieważ, do końca wierzone, że do Polski powróci Gdańsk¹⁵. Był on zdecydowanie lepiej przygotowany do pełnienia tej funkcji, jako miasto znacznie większe, posiadające liczne gmachy mogące posłużyć jako baza dla przyszłych, muzeów, sądów i budynków władz państwowych. W latach 1921-1925 w Gdańsku mieszkało 201 752 mieszkańców - ponad 4,5 krotnie więcej niż w Toruniu¹⁶. Rywalizować o miano stolicy nie mogła też dobrze prosperująca Bydgoszcz, ponieważ włączona została do województwa poznańskiego, stając się jego ośrodkiem peryferyjnym¹⁷.

Włodarze Torunia stanęli przed trudnym zadaniem dostosowania go do nowo otrzymanej funkcji i wynikającego z niej wzmożonego zapotrzebowania

na lokale mieszkaniowe. Brakowało kwater zarówno dla urzędników jak i ludności migrującej do miasta z mniejszych miejscowości i obszarów wiejskich. Jednym z poważniejszych wyzwań stała się integracja całego ośrodka miejskiego, złożonego ze zwartego śródmieścia i czterech, radialnie rozlokowanych przedmieść, stanowiących niemalże autonomiczne twory. Komunikacja pomiędzy nimi odbywać się mogła zasadniczo tylko przez zatłoczone centrum, brakowało arterii średnicowych¹⁸.

Podobnie jak w innych miastach niepodległej Polski, stan toruńskiego budownictwa mieszkaniowego w pierwszej dekadzie międzywojnia był krytyczny¹⁹. Szkody wojenne, kryzys gospodarczy i dewaluacja pieniądza, skutecznie hamowały inwestycje budowlane. Państwowa polityka interwencjonizmu, mająca na celu poprawę sytuacji mieszkaniowej w Polsce, składała się z trzech etapów. Pierwszy zakładał ingerencję państwa w relacje pomiędzy właścicielami, a użytkownikami domów, drugi stanowiło udzielanie korzystnych kredytów i tanie lub darmowe działki dla inwestorów, zaś trzeci, bezpośrednie wkroczenie państwa na rynek, poprzez fundowanie społecznych inwestycji mieszkaniowych²⁰. Ponadto powołano organy takie jak: Komitety Rozbudowy Miast, Bank Gospodarstwa Krajowego i później utworzone Towarzystwo Osiedli Robotniczych. Mimo to ruch budowlany prezentował się bardzo skromnie²¹.

W latach 1921-1928 pomimo, że liczba ludności w Toruniu wzrosła o około 28% – z 39 422 do 50 479 osób, to liczba budynków mieszkalnych – z 2575 do 2682, co oznacza wzrost o niewiele ponad 4%²². Dane te uwiadcniają skalę problemu z jakim zmagali się ówczesne władze miasta. Głównymi czynnikami wpływającymi na taki stan rzeczy było ogólne zubożenie społeczeństwa oraz drogie kredyty hipoteczne, których oprocentowanie wynosiło 8-9%. Ponadto w mieście brakowało materiałów budowlanych oraz wykwalifikowanych robotników, którzy masowo migrowali do nowobudowanej Gdyni, gdzie otrzymywali większe wynagrodzenie i możliwość łatwiejszego znalezienia pracy²³. Władze Torunia starały się wpłynąć na ożywienie i uregulowanie ruchu budowlanego. Zgodnie z ustawą o rozbudowie miast z 29 kwietnia 1925 roku, powołano Komitet Rozbudowy Miasta złożony z architektów, urbanistów i inżynierów, który sprawował pieczę nad planowaną zabudową, rozmieszczeniem gmachów użyteczności publicznej oraz zakwaterowaniem urzędników²⁴. Magistrat wspierał też prywatnych inwestorów wprowadzając ulgi podatkowe i przydzielając grunty pod zabudowę nieodpłatnie lub w atrakcyjnych

9. M. Pszczółkowski, *Toruńska kamienica czynszowa w latach 1850-1914*, Toruń 2021, s. 17; J. Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871-1920*, Warszawa 2004, s. 20.

10. M., E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa 1963, s. 79.

11. H. Ratajczak, *Pruski mur w Toruniu – nie lubiane dziedzictwo? Uwarrunkowania powstania, zasób i społeczna percepcja wartości budownictwa szkieletowego z przełomu XIX i XX wieku*, w: *Budownictwo szkieletowe w Toruniu: pruski mur – nie lubiane dziedzictwo*, Toruń 2015, s. 15.

12. J. Kucharzewska, op. cit., s. 51-56; K. Przybyszewski, *Toruń...*, op. cit., s. 18-19.

13. K. Przybyszewski, *Rozbudowa...*, op. cit. s. 134-135. Inna liczba – 46 227 tys. mieszkańców występuje u A. Jelonka, por. przypis 17.

14. M. Wojciechowski, *W czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920-1939)*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983, s. 421-422; W. Romaniak, op. cit., s. 13-16.

15. A. Orchowska, *Frontem do morza*, Gdańsk 2023, s. 26-29.

16. A. Jelonek, *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, w: *Dokumentacja Geograficzna*, z. 5, Warszawa 1956, s. 28, 46.

17. Przynależała do niego, aż do roku 1938, w którym to została przyłączona do województwa pomorskiego wraz z czterema powiatami i dwoma innymi miastami.

18. I. Tłoczek, *Toruń w latach 1930-1939. Wspomnienia urbanisty*, „Rocznik Toruński” t. 5, Toruń 1971, s. 142-143; M. Pszczółkowski, *Toruńska...* op. cit., s. 14-15; W. Romaniak, op. cit., s. 45.

19. Por. J. Cegielski, *Koncepcje rozwiązywania kwestii mieszkaniowej w Polsce w okresie kapitalizmu*, Warszawa 1970, s. 31-32.

20. Idem, *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864- 1964*, Warszawa 1968, s. 180-188; W. Romaniak, op. cit., s. 94.

21. R. Sudziński, *Infrastruktura...*, op. cit., s. 120-122.

22. *Ruch budowlany w Toruniu*, „Słowo Pomorskie” 1928, nr 90 z 18.04.1928, s. 8.

23. Ibidem; W. Romaniak, op. cit., s. 93-94.

24. R. Sudziński, *Infrastruktura...*, op. cit., s. 116-117, 121; B. Mansfeld, op. cit., s. 443.

2. Toruń, osiedle baraków Pod Dębową Górą, proj. K. Ulatowski, 1928 r.: **a)** plan zespołu baraków (źródło: APT, AmT-G, sygn. 100, k. 2); **b)** zdjęcie satelitarne osiedla przed rozbiórką (źródło: Mapy Google, www.google.pl/maps); **c)** zdjęcie satelitarne osiedla w trakcie rozbiórki (źródło: Geoportal Krajowy, www.geoportal.gov.pl)

2. Toruń, the barracks estate 'Pod Dębową Górą', project by K. Ulatowski 1928: **a)** the projected plan of the estate (source: APT, AmT-G, sign. 100, c. 2); **b)** satellite image of the estate before demolition (source: Google Maps, www.google.pl/maps); **c)** satellite image of the estate during demolition (source: Geoportal Krajowy, www.geoportal.gov.pl)

i niepozbowionej historycznych naleciałości. Podkreślić należy, że żaden inny architekt nie może poszczycić się tak dużą liczbą zaprojektowanych i zrealizowanych gmachów w Toruniu jak Kazimierz Ulatowski. Przed wybuchem wojny wyjechał do Poznania, gdzie spędził resztę swojego życia, angażując się pracą nauczycielską i pedagogiczną w Szkole Inżynierskiej i Politechnice Poznańskiej. Zmarł 12 stycznia 1975 roku²⁹.

Mieszkania dla najuboższych w Toruniu

W międzywojennym Toruniu żyła liczna grupa bezdomnych, których przybywało wraz z licznymi eksmisjami sądowymi. Zamieszkiwali oni dawne obiekty wojskowe oraz prowizoryczne budynki zlokalizowane przede wszystkim przy ulicach: Kozackie Góry, Sobieskiego, Lubickiej, Targowej i Sienkiewicza. Wiele rodzin żyło także współdzieląc pojedyncze, niewielkie pokoje z innymi lokatorami³⁰.

W celu zapewnienia minimalnych warunków bytowych dla najbardziej potrzebujących, w latach 1925-1928 ze środków miejskich wzniesiony został kompleks masowych baraków, ulokowany pomiędzy ulicami Pod Dębową Górą i Stefana Batorego. Osiedle przeznaczone dla 98. rodzin zaprojektował Kazimierz Ulatowski³¹. Były to parterowe budynki nakryte dachami dwuspadowymi, pozbawione cech stylowych. Każdy z baraków składał się z kilku połączonych ze sobą czworobocznych segmentów o wymiarach 8,43 m x 7,92 m (il. 1.). Pojedynczy moduł przeznaczony dla dwóch rodzin mieścił dwa symetryczne

mieszkania, składające się z izby i osobnej kuchni, do której prowadziła niewielka wspólna sieć. Standard mieszkań był niski, pokój (16,27 m²) posiadał tylko jedno okno metrowej szerokości³². Budynki nie były także połączone do bieżącej wody jednak na osiedlu rozlokowane były pojedyncze kurki wodociągowe oraz dwa hydranty przeciwpożarowe³³. W skład kompleksu wchodziły także wspólne ustępy³⁴.

Analogiczny budynek, jednak przeznaczony tylko dla 8 rodzin, wzniesiono przy ulicy Bażyńskich³⁵. Równolegle trwały prace nad osiedlem robotniczym przy Porcie Drzewnym, usytuowanym w zachodniej części miasta. Kompleks ten, także zaprojektowany przez Ulatowskiego, składał się niewielkich, bezstylowych domów w układzie szeregowym³⁶.

Żadne z powyższych obiektów nie zachowały się do dziś. Najdłużej przetrwały baraki Pod Dębową Górą, spośród których ostatnie, wyburzone zostały w 2023 roku. Do momentu ich likwidacji, w układzie budynków nie zaszły znaczne zmiany, jednakże uległy one licznym rozbudowom i samowolnym przekształceniom (il. 2).

Kolonia Robotnicza na przedmieściu Mokre

Najliczniejszą grupę społeczną w Toruniu, wymagającą poprawy warunków bytowych, stanowili stopniowo napływający do miasta robotnicy oraz mniej zamożni urzędnicy niższego szczebla, których znaczna część osiedlała się na przedmieściu Mokre, włączonym w granice Torunia w 1906 r.³⁷

29. K. Przybyszewski, *Kazimierz Ulatowski...*, op. cit., s. 293-299; S. Łoza, op. cit., s. 764.

30. *O bezdomnym Toruniu*, „Słowo Pomorskie”, 1932, nr 168 z 24.07.1932, s. 12.

31. K. Przybyszewski, *Toruń...* op. cit., s. 127; Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia - budowlane (G), (dalej cyt.: APT, AmT-G), sygn. 100.

32. APT, AmT-G, sygn. 100.

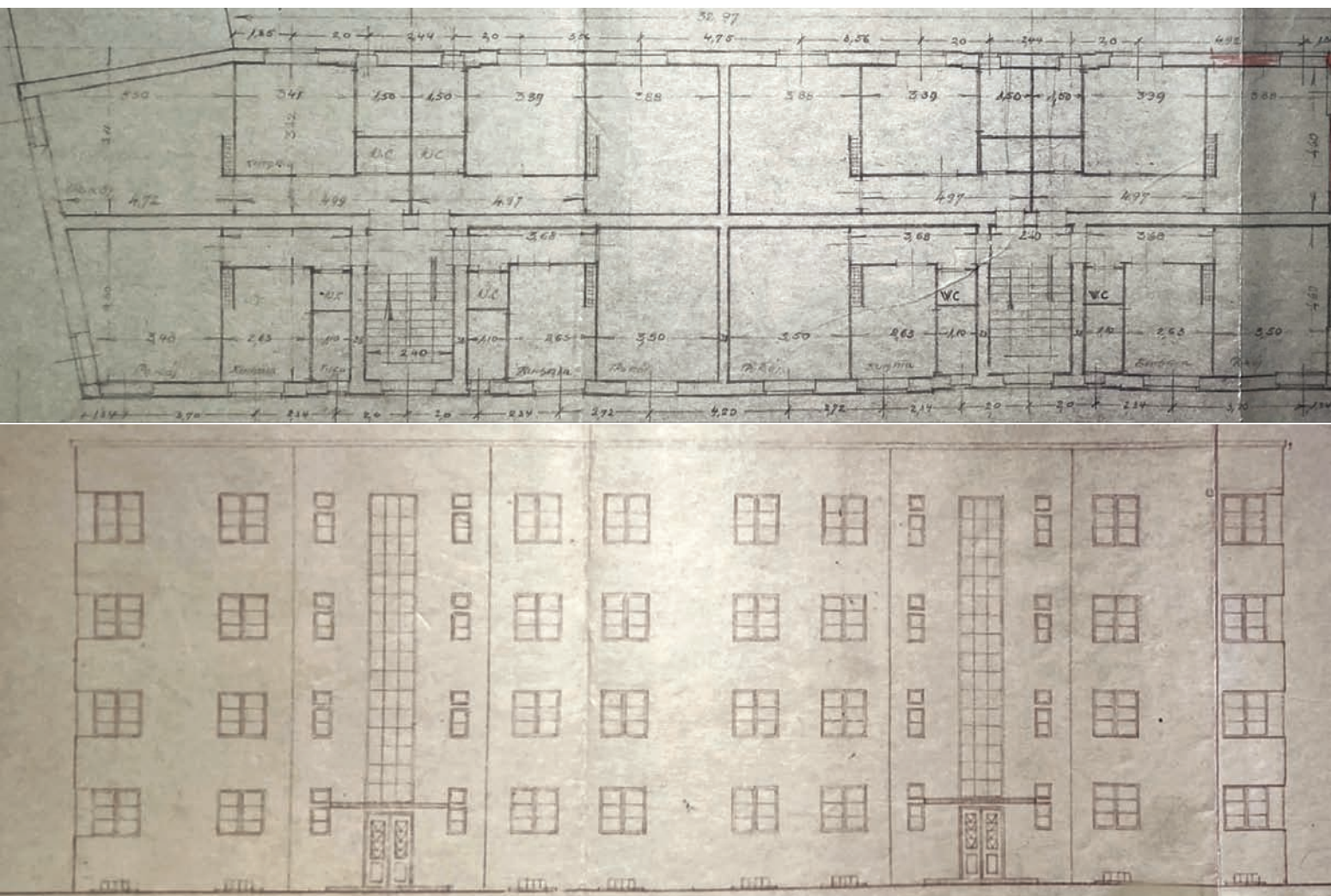
33. *Baraki p. Dęb. Górą a bezpieczeństwo ogniowe*, „Słowo Pomorskie”, 1930, nr 286 z 11.12.1930, s. 8.

34. APT, AmT-G, sygn. 100.

35. APT, AmT-G, sygn. 124.

36. W. Romaniak, op. cit., s. 97.

37. R. Sudziński, *Przekształcenia...*, op. cit., s. 30; W. Romaniak, op. cit., s. 94-95.

3. Toruń, widok fasady i rzut I piętra bloku „A” Kolonii Robotniczej na przedmieściu Mokre, ul. Podgórna 90-92, proj. K. Ulatowski, 1928 r. (źródło: APT, AmT-G, sygn. 4253, k. 4, 6)

3. Toruń, view of the façade and first floor plan of the building "A" of the "Workers' Colony" in Mokre suburb, project by K. Ulatowski 1928 (source: APT, AmT-G, sign. 4253, c. 4, 6)

Problem intensywnie narastającej liczby mieszkańców i braku lokali nie był w owym okresie tylko problemem toruńskim - dotyczył większości miast europejskich rozwijających się w duchu rewolucji przemysłowej już od XIX w. Dotychczasowe modele mieszkaniowe nie pozwalały zapewnić ludziom odpowiednich warunków bytowych, dlatego jedno z najważniejszych zadań stojących przed architektami i urbanistami po I Wojnie Światowej, stanowiło poszukiwanie rozwiązań pozwalających na zakwaterowanie znacznej liczby ludności na niewielkim obszarze oraz zapewnienie jej odpowiednich warunków bytowych i higienicznych³⁸.

Na gruncie toruńskim swoją wizję rozwiązania tego problemu przedstawił w 1928 r. Kazimierz Ulatowski, który na zlecenie magistratu zaprojektował zespół bloków przy zbiegu ulic Podgórnej i Staszica - tj. Kolonię Robotniczą na przedmieściu Mokre (il. 3) - mającą zapewnić niedrogie mieszkania dla 92 rodzin³⁹. Kompleks ten tworzyły cztery trzypiętrowe bloki nakryte płaskimi, jednospadowymi dachami. W fazie projektowej nadano im oznaczenia literowe

A-D. Domy o oznaczeniach A i B, założone zostały na rzutach prostokąta i ustawione w kształt litery L, tworząc półotwarte podwórze (il. 4). Bloki C i D, narysowane na planach trapezu prostokątnego, ustawione zostały równolegle do siebie, wzdłuż osi północ - południe, w układzie szczytowym względem nadrzędnej ulicy Podgórnej⁴⁰.

Budowę rozpoczęto w 1928 roku, a zakończono w 1930 roku. Powstał luźno rozplanowany układ bloków, otoczonych zielenią, tworzących przestrzenne podwórze i przestrzenie rekreacyjne, co jest widocznym wpływem awangardowych idei promowanych przez nowoczesnych architektów⁴¹. Realizację tę zaliczyć należy do jednego z najwcześniejszych projektów „nowoczesnych” na gruncie toruńskim. Ulatowski wykreował bowiem budynki o cechach funkcjonalistycznych, choć z charakterystycznymi dla jego twórczości odniesieniami do architektury tradycyjnej. Te zauważalne są w symetrycznej kompozycji elewacji, wyraźnych, pionowych podziałach utworzonych przez ciągi okien klatek schodowych oraz arkadowym przejeździe

40. APT, AmT-G, sygn. 4253, 4255.

41. M. Pszczółkowski, *Wpływy warszawskie w międzywojennej architekturze Torunia*, w: *Toruński modernizm: architektura miasta 1920-1989*, Toruń 2016, s. 34-35.

38. Ibidem, s. 93; J. Cegielski, op. cit., s. 25, 31-32.

39. APT, AmT-G, sygn. 4253, 4255; W. Romaniak, op. cit., s. 96-97.

4. Toruń, widok od podwórza bloków „A” i „B” Kolonii Robotniczej na przedmieściu Mokre na fotografii Kurta Grimma z 1940 r., ul. Podgórna 90-92, proj. K. Ulatowski, 1928 r. (źródło: APT, Fotografie, Fotokopie, Klisze (FFK), sygn. 706)

4. Toruń, view from the backyard of buildings 'A' and 'B' of the 'Workers' Colony' in Mokre suburb on the photograph by Kurt Grimm 1940, project by K. Ulatowski 1928 (source: APT, AmT-G, collection of: Fotografie, Fotokopie, Klisze, sign. 706)

bramnym (il. 5)⁴². Niejako w kontrze, architekt zdecydował się umieścić narożne płyciny pomiędzy oknami, powodujące wizualne odciążenie skrajnych partii budynków i nadające bryłom subtelnie awangardowego charakteru. Klatki schodowe zaakcentowane zostały nieznacznym cofnięciem względem lica elewacji i wertykalnym, ciągłym oknem. Kompozycję elewacji podporządkowano rytmowi otworów okiennych oraz subtelnej alternacji płaszczyzn. Wejścia do budynków ulokowano na fasadach oraz elewacjach tylnych. Prowadziły one na klatki schodowe: w układach korytarzowych w obrębie parterów i punktowych na wyż-

42. Motyw łuku pełnego pojawia się dość często w architekturze tego twórcy, między innymi w Miejskiej Hali Wystawowej na Bydgoskim Przedmieściu (1928) i jego domu własnym przy ul. Legionów (1929-1931).

5. Toruń, obecny wygląd bloków „A” i „B” Kolonii Robotniczej na przedmieściu Mokre, ul. Podgórna 90-92, proj. K. Ulatowski, 1928 r. (fot.: J. Polak, 2023 r.)

5. Toruń, current view of buildings 'A' and 'B' of the Workers' Colony in Mokre suburb, project by K. Ulatowski 1928 (photograph by J. Polak 2023)

szych kondygnacjach. Wewnątrz znalazły się niewielkie mieszkania złożone z korytarza, jednego pokoju, kuchni i łazienki.

Zaprojektowane w oszczędny sposób, kubiczne i pozbawione dekoracji bloki o odpowiednio nasłonecznionych wnętrzach, odzwierciedlały nowoczesne idee niewielkich, tanich i higienicznych mieszkań, stanowiących istotne zagadnienie teorii mieszkalnictwa społecznego w pierwszej dekadzie międzywojnia. Ich forma pozwalała na obniżenie kosztów i zmniejszenie czasu budowy. Ponadto, w ich konstrukcji zastosowany został żelbet, co czyni je jednymi z pierwszych przykładów zastosowania tego materiału w toruńskim budownictwie wielorodzinnym⁴³.

Zakończenie

Obydwa opisane założenia stanowią odpowiedź na palący problem braku lokali mieszkaniowych w dynamicznie rozwijającym się mieście. Ich wspólną cechą, jest próba stworzenia ustandaryzowanego modelu, który będzie można powtarzać, wpływając tym samym na zmniejszenie kosztów projektowych i łatwość budowy. Osiedle baraków zapewniło podstawowe warunki bytowe dla najbardziej potrzebujących, natomiast kolonia robotnicza wprowadzała nowy standard małych mieszkań robotniczych w Toruniu. Była też realizacją pionierską na lokalnym gruncie pod względem formalnym i planistycznym, która przetarła szlaki dla późniejszych toruńskich osiedli międzywojennych: dużego osiedla Zakładów Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych (ZUPU), osiedla urzędniczego przy ulicy Słowackiego czy bloków Kasy Emerytalnej dla Robot-

43. E. Jedlińska, *Teoria taylorizmu i „mieszkania najmniejsze” w dwudziestolecie międzywojennym w Polsce*, „Techn. Seria Nowa” 2021, nr 8, s. 38-40; M. Pszczółkowski, *Wpływy...*, op. cit., s. 36.

ników Kolei Państwowych przy ul. Grudziądzkiej⁴⁴.

Losy obu założeń potoczyły się w sposób całkowicie odmienny. Bloki kolonii robotniczej, wciąż pełniące funkcję mieszkalną, uległy pewnym przekształceniom związanym z kolejnymi pracami remontowymi: wymienione zostały stolarki okienne i część stolarek drzwiowych, a elewacje pokryto nowym tynkiem. Pomimo tego, nie dokonano znacznych ingerencji w bryły budynków, a ich subtelna, modernistyczna forma wciąż pozostaje wyraźnie czytelna. By zatrzymać kolejne zmiany w strukturze bloków, należy objąć je ochroną prawną, najlepiej poprzez wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków nieruchomości. Rosnące zainteresowanie modernizmem zarówno pośród badaczy jak i działaczy społecznych, a także do-

ceniana postać Kazimierza Ulatowskiego, pozwalają optymistycznie patrzeć w przyszłość i liczyć, że zespół ten wkrótce doczeka się odpowiedniej formy opieki. Osiedle baraków Pod Dębową Górą przez lata ulegało silnym przekształceniom i samowolnym rozbudowom, stanowiącym drastyczną próbę poprawienia złych warunków mieszkaniowych i powiększenia lokali, zdecydowanie za małych dla współczesnych lokatorów. W 2017 r. zapadła decyzja o rozbiórce osiedla, w którego miejscu powstają obecnie bloki społeczne. Decyzja ta była nieunikniona, ponieważ dzielnice baraków nie mają miejsca we współczesnym krajobrazie miejskim, jednakże zdaniem autorów warto je udokumentować jako świadectwo rozwoju myśli społecznej i architektonicznej, a także lokalnej tradycji budowlanej.

44. M. Ceglarski, J. Polak, op. cit., s. 124.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta budowlane (G) miasta Torunia (cyt. APT, AmT-G), sygn. 100, 124, 4253, 4255
- Baraki p. Dęb. Górą a bezpieczeństwo ogniowe, „Słowo Pomorskie”, 1930, nr 286, z 11.12. 1930, s. 8
- Cegielski J., *Koncepcje rozwiązywania kwestii mieszkaniowej w Polsce w okresie kapitalizmu*, Warszawa 1970
- Cegielski J., *Stosunki mieszkaniowe w Warszawie w latach 1864- 1964*, Warszawa 1968
- Ceglarski M., Polak J., *Idea międzywojennych mieszkań pracowniczych na przykładzie Przedmieścia Mokrego*, [w:] *Toruńskie miejsca do mieszkania i (za)pamiętania: domy, pomniki, cmentarze*, Toruń 2019, s. 117-131
- Fischer Theodor, hasło [w:] *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Fischer-Theodor;3901228> (dostęp: 7.07.2023)
- Gąsiorowscy M. E., *Toruń*, Warszawa 1963
- Gregorkiewicz K., *Toruń. Przestrzenny rozwój miasta*, Toruń 1983
- Jedlińska E., *Teoria taylorizmu i „mieszkania najmniejsze” w dwudziestolecu międzywojennym w Polsce*, „Techn. Seria Nowa”, 2021, nr 8, s. 35-62
- Jelonek A., *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810-1955*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 5, Warszawa 1956, s. 46
- Kluczwajd K., *Bydgoskie Przedmieście. Toruńskie przedmieścia sprzed lat*, Łódź 2019
- Kucharzewska J., *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871-1920*, Warszawa 2004
- Lisowski C., *Renesans modernizmu. Wnętrze toruńskiej Kasy Chorych*, [w:] *Toruński modernizm: architektura miasta 1920-1989*, Toruń 2016, s. 85-99
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938, s. 764
- Mansfeld B., *Architektura w latach 1920-1939*, [w:] *Historia Torunia*, T. 3, cz. 2, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006, s. 111-143
- *O bezdomnym Toruniu*, „Słowo Pomorskie”, 1932, nr 168 z 24.07.1932, s. 12
- Orchowska A., *Frontem do morza*, Gdańsk 2023
- Prof. Dr. Theodor Fischer, hasło [w:] *archINFORM*, <https://www.archinform.net/arch/1432.htm> (dostęp: 7.07.2023)
- Przybyszewski K., *Kazimierz Ulatowski (1884-1975)*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, Warszawa 1982, s. 293-299
- Przybyszewski K., *Rozbudowa Miasta Torunia w latach 1920-1939*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, nr 11 (74), Toruń 1977, s. 133-155
- Przybyszewski K., *Toruń w Drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939. Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994
- Pszczółkowski M., *Dwanaście kryształowych orłów. Kujawsko-pomorskie szkice architektury międzywojennej*, Toruń 2020
- Pszczółkowski M., *Modernizm Toruński. Architektura międzywojennego miasta* (wystawa), Toruń 2016, <https://kpbk.umk.pl/dlibra/publication/153125/edition/155075/content> (dostęp: 8.07. 2023)
- Pszczółkowski M., *Toruńska architektura XX wieku*, Toruń 2011
- Pszczółkowski M., *Toruńska kamienica czynszowa w latach 1850-1914*, Toruń 2021
- Pszczółkowski M., *Wpływy warszawskie w międzywojennej architekturze Torunia*, [w:] *Toruński modernizm: architektura miasta 1920-1989*, Toruń 2016, s. 29-43
- Ratajczak H., *Pruski mur w Toruniu – nie lubiane dziedzictwo? Uwarunkowania powstania, zasób i społeczna percepcja wartości budownictwa szkieletowego z przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Budownictwo szkieletowe w Toruniu: pruski mur – nie lubiane dziedzictwo*, Toruń 2015, s. 13-35
- Romaniak W., *Wybrane zagadnienia urbanistyki i architektury w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Warszawa 2005
- *Ruch budowlany w Toruniu*, „Słowo Pomorskie”, 1928, nr 90 z 18.04.1928, s. 8
- Sudziński R., *Infrastruktura i gospodarka komunalna międzywojennego Torunia*, [w:] *Historia Torunia*, T. 3, cz. 2, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006, s. 441-453
- Sudziński R., *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920-1975*, Toruń 1993
- Szarek K., *Dom (własny) Kazimierza Ulatowskiego przy ulicy Legionów*, „Rocznik Toruński”, t. 33, Toruń 2006, s. 219-225
- Tłoczek I., *Toruń w latach 1930-1939. Wspomnienia urbanisty*, „Rocznik Toruński”, t. 5, Toruń 1971
- Wojciechowski W., *W czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920-1939)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983, s. 417-490

Marcin Ceglarski, mgr, absolwent Ochrony Dóbr Kultury, specjalność konserwatorstwo na UMK w Toruniu. Zawodowo zajmuje się ochroną zabytków architektury opracowując programy prac konserwatorskich i uczestnicząc w badaniach. Zainteresowany głównie architekturą mieszkaniową XIX i XX wieku. ORCID: 0009-0005-1987-9486. Kontakt: mc.zabytki@gmail.com

Jakub Polak, mgr, absolwent studiów na kierunku Ochrona Dóbr Kultury, specjalność konserwatorstwo na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jego zainteresowania badawcze skupiają się na XX w., przede wszystkim na międzywojennym modernizmie i architekturze przemysłowej. Pracuje w zespole konserwatorów zabytków. ORCID: 0009-0009-9062-9403. Kontakt: jfs.polak@gmail.com